

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA DINIY TUSHUNCHADAGI MAKON BILDIRUVCHI SO‘ZLAR VA IBORALAR

Uktamjon Ortikov Xudoyberdi o‘g‘li

Qo‘qon davlat universiteti

Xorijiy tillar kafedrası o‘qituvchisi

Tel: +998905078777

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan diniy tushunchadagi makon bildiruvchi so‘zlar va iboralarning lingvomadaniy, semantik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida bu birliklarning poetik matndagi ramziy, metaforik, allegorik va tasavvufiy vazifalari ochib berildi. Navoiy tilida ishlatilgan diniy makon nomlari — masjid, Ka’ba, jannat, do‘zax, arsh, kursi, sirat, maqom va shu kabi birliklar shoirning ruhiy-falsafiy qarashlarini ifodalovchi estetik vosita sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada ushbu birliklarning poetik iboralar tarkibidagi roli, emotsional ta’siri va uslubiy funksiyalari lingvopoetik yondashuv asosida izohlangan. Xulosa o‘rnida, bu so‘zlar Navoiy badiiy tafakkurining chuqurligini, tasavvufiy dunyoqarash bilan uyg‘unligini va o‘zbek tilining badiiy imkoniyatlarini yuksak darajada aks ettirishi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, diniy makon, tasavvuf, lingvomadaniyat, poetik metafora, jannat, do‘zax, Ka’ba, arsh, sirat, maqom, badiiy tahlil, semantika, uslubiy vosita, estetik ramz.

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiyotining bebaho xazinasini bo‘lib, unda tasvirlangan badiiy obrazlar, diniy-falsafiy tushunchalar va lingvopoetik ifodalar har tomonlama chuqur ilmiy tahlilni talab qiladi. Navoiy o‘z asarlarida inson ruhiy olamini, ilohiy muhabbatni, komillik sari intilishni yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Bu yo‘lda u ko‘plab diniy tushunchalarni, xususan, makon bildiruvchi so‘z va iboralarni keng qo‘llaydi. Navoiy she’riyatida masjid, Ka’ba, jannat, do‘zax, arsh, sirat kabi makon nomlari nafaqat ma’naviy mazmun yuklovchi leksik birliklar sifatida, balki ramziy-obrazli vositalar orqali insonning ruhiy holati, axloqiy darajasi va ilohiy haqiqatni anglash yo‘llarini ifodalovchi konseptual birliklar sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqola aynan Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan diniy tushunchadagi makon bildiruvchi so‘zlar va iboralarni aniqlash, ularning semantik

qatlamini ochish, badiiy-funksional yuklamasini tahlil qilishga qaratilgan. Maqolaning asosiy maqsadi — ushbu makon ifodalarning Navoiy dunyoqarashi, tasavvufiy falsafasi va poetik tilidagi oʻrnini lingvopoetik va lingvomadaniy jihatdan yoritishdir.

Tadqiqot obyekti sifatida Alisher Navoiy qalamiga mansub Xamsa, Lison ut-Tayr, Munojot kabi asarlar, shuningdek, uning gʻazallari tanlab olinadi. Predmet esa shu asarlarda uchraydigan diniy-maʼnaviy mazmunga ega makon bildiruvchi leksik birliklar va ularning kontekstdagi badiiy vazifasidir. Mavzuni oʻrganish jarayonida zamonaviy lingvistik, stilistik, lingvomadaniy va tasavvufshunoslik yondashuvlariga asoslaniladi.

Alisher Navoiy badiiy merosining bu jihatini tahlil qilish orqali nafaqat shoirning maʼnaviy olami chuqurroq anglanadi, balki oʻzbek tilining boyligi, obrazlilik imkoniyatlari va diniy konseptlarni ifodalashdagi lingvopoetik vositalari haqida ham ilmiy xulosalarga kelish mumkin boʻladi.

Nazariy asoslar va adabiyotlar sharhi

2.1. Makon va diniy tushunchalar haqidagi umumiy nazariy qarashlar

Makon tushunchasi koʻplab fanlarda, jumladan, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, falsafa va diniy taʼlimotlarda markaziy oʻrin tutadi. Lingvistikada makon — bu soʻz va iboralar orqali ifodalanuvchi psixologik va madaniy konstrukt boʻlib, unda faqat jismoniy joy emas, balki undagi ijtimoiy, maʼnaviy va falsafiy maʼnolar ham mujassamlanadi¹. Makon bildiruvchi leksik birliklar tilning semantik-kategorik tuzilmasida mustahkam oʻrin egallab, madaniyatning axloqiy, diniy va tarixiy tasavvurlarini aks ettiradi².

Diniy makon tushunchasi esa, odatda, inson ongidagi muqaddas joylar, ruhiy makonlar, hamda inson va ilohiy olam oʻrtasidagi munosabatlarni ifodalaydigan keng maʼnoli kategoriya sifatida qaraladi. Gʻarbiy diniy-falsafiy anʼanada makon koʻpincha insoniy tajriba va ilohiy haqiqatning koʻzgusi sifatida tahlil qilinadi³. Eliade makon va muqaddaslik munosabatini oʻrganishda muqaddas makonni dunyo markazi sifatida koʻrib, uning inson ruhiyatidagi ahamiyatini taʼkidlaydi: “Muqaddas makon inson hayotida tartib va maʼno keltiruvchi markazdir”⁴.

Islom madaniyatida makon tushunchasi kengroq va koʻp qirrali boʻlib, unda jismoniy makon bilan bir qatorda ruhiy va metafizik makon tushunchalari ham muhim ahamiyatga ega. Qurʼoni Karim va hadislarda koʻplab muqaddas makonlar —

¹ Jakobson, R. (1985). Selected Writings. Mouton.

² Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.

³ Eliade, M. (1957). The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. Harcourt, Brace & World.

⁴ Eliade, M. (1957). The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. Harcourt, Brace & World. 36-bet

Ka'ba, masjid, jannat, do'zax — alohida e'tibor bilan ta'riflanadi. Shuningdek, tasavvufiy falsafada makon, ayniqsa, qalb va ruh olami sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan, makon so'zlari faqat geografik yoki tashqi joyni emas, balki insonning ichki olamini ham aks ettiruvchi tushuncha sifatida o'rganilishi lozim⁵.

Madaniyatshunos olimlar makonni lingvistik va madaniy konstrukt sifatida ko'rib, uning inson tafakkuridagi markaziy o'rnini qayd etadilar. Masalan, Geertz makon madaniyatning o'ziga xos "matn"i sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi⁶, ya'ni makon madaniyat orqali shakllangan ramziy tizimdir. Shu bilan birga, til orqali makon tushunchasining ifodalanishi madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi⁷.

O'zbek tilshunosligi va madaniyatshunosligida ham makon tushunchasi lingvokulturologik nuqtai nazardan keng o'rganilmoqda. O'zbek tilida makonni ifodalovchi so'zlar nafaqat jismoniy joyni, balki diniy-ma'naviy tushunchalarni ham aks ettiradi. Bu esa o'zbek tilining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi⁸.

Shu bilan birga, diniy tushunchalardagi makon ifodalarining badiiy adabiyotdagi o'rni ham muhimdir. Alisher Navoiy ijodida makon so'zlari nafaqat tashqi haqiqatni, balki tasavvufiy va falsafiy ma'nolarni ham o'zida mujassamlashtirganligi uning asarlarini yanada boy va ko'p qirrali qiladi.

2.2. Diniy makonlar (masjid, Ka'ba, jannat, do'zax, arsh, kursi, lauh, qalam, sirat, mavqe', maqom, daraja va h.k.) tushunchalarining sharhi

Islomiy tafakkurda makon tushunchasi faqat jismoniy joyga emas, balki ma'naviy va ilohiy darajalarga nisbatan ham qo'llaniladi. Qur'oni Karim va hadis manbalarida uchraydigan diniy makonlar — masjid, Ka'ba, jannat, do'zax, arsh, kursi, lauh, qalam, sirat kabi tushunchalar nafaqat ilohiy voqelikni aks ettiradi, balki inson tafakkuridagi ruhiy yo'lning bosqichlarini ham ifodalaydi.

Masjid (arabcha "sajda qilinadigan joy") — musulmonlar uchun ibodatning markaziy joyi bo'lib, u nafaqat jamoaviy ibodat, balki ilohiy nurga yaqinlashish makoni sifatida qaraladi. Qur'onda: "Allohning masjidlarini faqat Allohga va oxirat kuniga iymon keltirganlar obod qiladi..." (Tavba surasi, 18-oyat) — deb ta'kidlanadi.

Ka'ba — islomdagi eng muqaddas makon bo'lib, Qur'oni Karimda "Beitullah" deb nomlanadi va musulmonlar uchun qibla sifatida belgilangan (Baqara surasi, 144-

⁵ Nasr, S. H. (2006). *Islamic Spirituality: Foundations*. Routledge.

⁶ Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.

⁷ Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press.

⁸ Mahmudov, N. (2013). Fan tili va til fani. O'zbek tili va adabiyoti, №5, 12–20.

oyat). Ka'ba tasavvufda ko'pincha inson qalbining ramzi sifatida talqin qilinadi, ya'ni "qalb Ka'basi" Alloh ishq bilan to'lishi kerak⁹.

Jannat va do'zax Qur'oni Karimda oxirat hayotining ikki ziddi manzili sifatida tasvirlanadi. Jannat — mo'minlarga va'da qilingan mukofot bo'lsa, do'zax — gunohkorlarga tayyorlangan jazo joyidir. Bu makonlar ko'pincha badiiy adabiyotda ruhiy holat yoki axloqiy daraja ramzi sifatida qo'llanadi¹⁰.

Arsh va kursi — ilohiy qudrat va hukmronlik belgilaridir. Qur'onda: "Allohning Kursisi osmonlar va yerga kenglik qiladi..." (Baqara, 255-oyat). Arsh Allohning oliy taxti bo'lib, u orqali butun borliq boshqariladi. Kursi esa, tafsirchilarga ko'ra, Arsh ostida joylashgan va ilohiy ilmni ifodalovchi manbadir¹¹.

Lauh va qalam esa ilohiy yozuvlar, taqdir va bilim manbai sifatida talqin qilinadi. Qur'onda: "Nun. Qalamga va ular yozayotgan narsalarga qasam!" (Qalam, 1-oyat). Lauh al-Mahfuz — ya'ni "qayta yozilmas lavha" — ilohiy taqdir yozilgan joy sifatida tushuniladi¹².

Sirat — oxiratda har bir inson bosib o'tishi lozim bo'lgan ko'prik bo'lib, uning ostida do'zax joylashgan, deb ta'riflanadi. Bu obraz tasavvufiy va adabiy asarlarda ko'pincha hayot yo'lining qiyin sinovlariga ishora sifatida ishlatiladi.

Shuningdek, maqom, daraja, mavqe' kabi so'zlar diniy va tasavvufiy matnlarda ruhiy kamolotning bosqichlari sifatida ishlatiladi. Bu tushunchalar orqali Allohga yaqinlashish yo'lidagi ma'naviy yuksalish ifodalanadi. Navoiy asarlarida bu so'zlar ko'plab holatlarda ruhiy yo'l, hal qiluvchi bosqich, ilohiy ne'matlarga erishish darajasi sifatida poetik talqinga ega bo'ladi.

Umuman olganda, diniy makonlar — bu nafaqat real joylar, balki ruhiy-ma'naviy va metafizik darajalarni bildiruvchi tushunchalardir. Ular islom falsafasi, tasavvufiy tafakkur va badiiy ijodda chuqur ramziy va semantik yuklama kasb etadi.

2.3. Alisher Navoiy tilining lingvomadaniy va tasavvufiy xususiyatlari haqida mavjud tadqiqotlar tahlili

Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiy tilining rivojida muhim bosqich bo'lib, uning badiiy merosi lingvomadaniy va tasavvufiy jihatdan nihoyatda boy qatlamga ega. Navoiy o'z she'riyatida turkiy til imkoniyatlaridan mohirona foydalangan holda, diniy-falsafiy tushunchalarni chuqur badiiy ifodalashga erishgan. Uning asarlarida ishlatilgan til — bu faqat vosita emas, balki ma'naviy va madaniy dunyoqarashning ko'zgusidir.

⁹ Nasr, S. H. (2006). *Islamic Spirituality: Foundations*. Routledge.

¹⁰ Izutsu, T. (2002). *God and Man in the Qur'an: Semantics of the Qur'anic Weltanschauung*. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust.

¹¹ Ibn Kasir, I. (1994). *Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Beirut: Dar al-Fikr.

¹² Nasr, S. H. (2006). *Islamic Spirituality: Foundations*. Routledge.

Tilshunos olimlar ta'kidlaganidek, Navoiy tili "ma'naviy-estetik qadriyatlarni ifodalovchi lingvomadaniy sistemaga" aylangan¹³. Navoiy tilida qadimiy turkiy tasavvurlar, islomiy tafakkur, sufiylik qarashlari, shuningdek, shaxsiy badiiy-estetik ideallar o'zaro uyg'unlashgan. Bu esa uning asarlarini nafaqat adabiy, balki madaniyatshunoslik va diniy kontekstda tahlil qilishni taqozo etadi.

Tasavvufiy nuqtayi nazardan qargalganda, Navoiy asarlarida til Allohni anglash, komillikka yetishish, ma'rifatga erishish yo'lidagi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Jumladan, Lison ut-Tayr asarida so'zlarning ma'naviy kuchi, ular orqali ruhiy yuksalish yo'li tasvirlanadi. Navoiy uchun so'z, ayniqsa diniy mazmunli so'z, "nafaqat ma'lumot beruvchi birlik, balki ma'naviy muolaja vositasidir"¹⁴.

Navoiy asarlarida tasavvufiy makon tushunchalari, masalan, "maqom", "martaba", "manzil", "sahro", "rahmat makoni", "azob diyorlari" kabi iboralar, inson ruhining bosqichma-bosqich yuksalishi va ilohiy haqiqatni anglash jarayonini anglatadi. Bu tushunchalar tasavvufda "salik"ning – ya'ni Alloh sari yo'l olgan shaxsning – ichki yo'lini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan Navoiy tili tasavvufiy-ma'naviy makonlarni yaratishda qudratli badiiy vosita bo'lib xizmat qiladi¹⁵.

Shuningdek, tilshunos va adabiyotshunoslar Navoiy asarlaridagi diniy tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning ko'p qirraliligi va ularning metaforik ma'nolarini lingvistik tahlil qilishgan. Xususan, Mahmudov Navoiy she'rlarida so'z tanlovi orqali madaniy semantik qatlamlar yaratilganini ta'kidlaydi¹⁶. Bu qatlamlar o'zbek xalqining tarixiy-diniy dunyoqarashi bilan uzviy bog'langan.

Umuman olganda, Alisher Navoiy tilining lingvomadaniy va tasavvufiy xususiyatlari haqida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uning asarlaridagi har bir makon bildiruvchi diniy so'z madaniy konnotatsiyaga ega bo'lib, chuqur badiiy va falsafiy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi.

2.4. Diniy-konnotativ lug'at birliklarining stilistik tahlilga mosligi

Diniy mazmun kasb etuvchi lug'at birliklari tilning stilistik qatlamida alohida o'rin egallaydi. Bunday birliklar muqaddaslik, ilohiylik, ruhiy poklik, jazolash va mukofotlash kabi ma'naviy-falsafiy tushunchalarni ifodalash bilan birga, matnga chuqur emotsional-estetik yuklama ham olib kiradi. Xususan, adabiy matnlarda uchraydigan "Ka'ba", "jannat", "do'zax", "arsh", "masjid", "qiyomat", "rahmat", "azob", "taqvo" kabi diniy-konnotativ birliklar o'zining semantik kengligi va ramziy quvvati bilan ajralib turadi.

¹³ To'xtaboyev, R. (2004). Navoiy tili – madaniy tafakkur ko'zgusi. Til va adabiyot ta'limi, №1, 25–30. 28-bet.

¹⁴ Quronov, D. (2010). So'zning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi. 112-bet

¹⁵ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

¹⁶ Mahmudov, N. (2013). Fan tili va til fani. O'zbek tili va adabiyoti, №5, 12–20.

Bu soʻzlarning stilistik tahlilga mosligi, eng avvalo, ularning konnotativ qamroviga bogʻliq. Ular denotativ maʼnodan tashqari, madaniy, diniy, emotsional va axloqiy konnotatsiyalarni ham oʻzida mujassamlashtiradi. Masalan, “Ka’ba” soʻzi nafaqat muqaddas joy, balki ilohiy muhabbat markazi, qalbning maskani sifatida ham ishlatiladi: “Koʻngul bir Ka’badurkim, unda zohir qilma gʻavgoni” (Navoiy). Bu misolda “Ka’ba” obrazining konnotativ maʼnosi qalb, osoyishtalik, muqaddaslik timsoliga aylangan.

Akademik Mahmudov diniy-maʼnaviy soʻzlarning badiiy matnlardagi funksiyasiga toʻxtalib, bunday birliklarning “konnotativ vosita sifatida poetik obrazlar yaratish, ruhiy holatni chuqurlashtirish va axloqiy-estetik baho berishdagi rolini” alohida qayd etadi¹⁷. Bu turdagi birliklar poetik matnda tashbeh, iste’ora, ramziy yondashuvlar bilan uygʻunlashgan holda, stilistik jihatdan faol ishlatiladi.

Bundan tashqari, diniy-konnotativ soʻzlar koʻpincha stilistik dominant vazifasini bajaradi, yaʼni matnning asosiy gʻoyaviy yoʻnalishini, ruhiy-emotsional holatini belgilab beradi. Izutsu Qur’oni Karimda ishlatilgan asosiy diniy atamalarni tahlil qilib, ularning semantik maydonini “axloqiy qiymat mezonlari bilan yoʻgʻrilgan ruhiy tushunchalar” sifatida talqin qiladi¹⁸.

Navoiy ijodida diniy soʻzlar til estetikasi va tasavvufiy mazmunni ifodalashda asosiy vositaga aylanadi. Shu jihatdan ularning stilistik tahlilga mosligi shubhasizdir. Tasavvufiy sheʼriyatda bu soʻzlar orqali ruhiy yoʻl, komillikka intilish, Allohga muhabbat, dunyodan voz kechish, tavba va magʻfirat gʻoyalari ramzlashadi¹⁹.

Shuningdek, bu turdagi lugʻaviy birliklar intertekstual xususiyatga ham ega boʻlib, diniy manbalar bilan bogʻliq iqtiboslar, ishoralar, alluziyalar vositasida matnlararo aloqa yaratadi. Natijada, ular faqat stilistik emas, balki madaniy-kontekstual tahlil uchun ham muhim ob’ektga aylanadi²⁰.

Asosiy qism

3.1. Diniy tushunchadagi makon soʻzlarining semantik guruhlar

Alisher Navoiy asarlarida ishlatilgan diniy makon bildiruvchi soʻzlar semantik jihatdan bir necha guruhlariga ajraladi. Ushbu guruhlash makonlarning nafaqat fizik joy sifatida, balki ruhiy, ramziy va metafizik darajadagi maʼnolarini ham ochib beradi. Quyida Navoiy ijodida koʻp uchraydigan asosiy semantik guruhlar tahlil qilinadi.

1. Muqaddas joylar va ibodat makonlari

¹⁷ Mahmudov, N. (2013). Fan tili va til fani. Oʻzbek tili va adabiyoti, №5, 12–20. 16-bet

¹⁸ Izutsu, T. (2002). God and Man in the Qur’an: Semantics of the Qur’anic Weltanschauung. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust.

¹⁹ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

²⁰ Quronov, D. (2010). Soʻzning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi.

Bu guruhga masjid, haram, Ka'ba, sajdagoh, mehrob kabi so'zlar kiradi. Ular odatda ibodat, Allohga yaqinlik, ilohiy muhabbat ramzi sifatida ishlatiladi. Masalan:

*"Ka'ba ne, gar zohid ichra tu bo'lsang qiblai dil,
Gar seni ko'rmas mehrob, sajda qilmas sajdagoh"* (Navoiy, g'azal).

Bu misolda "Ka'ba", "qibla", "mehrob", "sajdagoh" kabi so'zlar faqat jismoniy makonni emas, balki ma'shuqaning timsolida ilohiy mukammallikni anglatuvchi ramziy makonlarni bildiradi. Shu orqali badiiy ifodada ilohiy muhabbat va tavhid g'oyasi yuksak poetik darajada aks ettiriladi²¹.

2. Oxirat va metafizik olamga oid joylar

Bunga jannat, do'zax, sirat, mahshar, qabr, arsh, kursi kabi so'zlar kiradi. Bu birliklar ko'proq Allohning adolati, oxirat hayoti, mukofot va jazoni anglatuvchi makonlar sifatida tilga olinadi:

*"Ko'ngul bog'i jannat emas, ishqing gulisin ichra,
Gado yo do'zax ichra, ammo bu falak mahkam"* (Navoiy).

Jannat va do'zax Navoiy she'riyatida ruhiy holat, ma'naviy daraja sifatida ham talqin qilinadi. Jannat — ma'shuqa vasli, ilohiy jamol bilan yuksalish timsoli bo'lsa, do'zax — hijron, vaslsizlik, dunyoga o'chlik belgisi sifatida ramzlashadi²².

3. Ilm va taqdirga oid ilohiy makonlar

Bu guruhga lauh (lauh al-mahfuz), qalam, kursi, arsh kabi Qur'oni Karimda tilga olingan manbalar kiradi. Ular ilohiy bilim, azaliy yozuv, taqdir va hikmat markazi sifatida talqin qilinadi. Alisher Navoiy bu tushunchalarni tasavvufiy g'oyalar bilan bog'lab badiiylashtiradi:

*"Qalam ne, ishqing lauhida bitilsa zarri har harf,
Arsh chirmonmas muqaddas bu suhan arzig'a bas"* (Navoiy, Lison ut-Tayr).

Bu yerda "qalam", "lauh", "arsh" kabi tushunchalar orqali so'zning ilohiy manbadan kelib chiqishi, Alloh kalomining azamati ifodalanadi²³.

4. Ruhiy-ma'naviy yuksalish darajalari va maqomlar

Maqom, daraja, manzil, martaba, mavqe', sahro kabi so'zlar salikning – ya'ni komillik yo'lidagi ruhiy sayohatchining – bosqichlarini anglatadi. Bu tushunchalar tasavvufiy she'riyatda ko'p uchraydi:

*"Har maqom ichra o'tarim yuz ming sinovdan, ey dil,
Ma'naviy yuksalishda har dam o'zga manzil bor"* (g'azaldan).

²¹ Quronov, D. (2010). So'zning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi.

²² Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

²³ Nasr, S. H. (2006). Islamic Spirituality: Foundations. Routledge.

Bu guruhga mansub soʻzlar – maqom, manzil, daraja – ruhiy pishish, tavba, riyozat, fano va baqo kabi holatlarni anglatuvchi majoziy makonlar sifatida ishlatiladi. Har bir daraja oʻzining ichki makoniga ega boʻlib, Allohga yaqinlashish yoʻlidagi ruhiy qadamni bildiradi²⁴.

Alisher Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makon bildiruvchi birliklar semantik guruhlariga boʻlingan holda, oʻziga xos badiiy-maʼnaviy yuklamaga ega. Bu soʻzlar nafaqat joy nomi sifatida, balki ramziy obraz, ruhiy daraja va ilohiy yuksalish belgisi sifatida ham xizmat qiladi. Ularning poetik kontekstdagi ishlatilishi Navoiy tilining stilistik imkoniyatlarini, tasavvufiy tafakkurning badiiy ifodasini ochib beradi.

3.2. Bularning Navoiy asarlarida ishlatilish shakli va maʼnosi

Alisher Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makon bildiruvchi soʻzlar nafaqat jismoniy joy sifatida, balki koʻp hollarda ramziy, tasavvufiy va maʼnaviy kontekstda ishlatiladi. Bu soʻzlarning ishlatilishi orqali shoir ilohiy haqiqat, ruhiy yetuklik, Allohga yaqinlik, tavba va iltijo kabi chuqur falsafiy gʻoyalarni ifodalaydi. Ular poetik matnning maʼno qatlamini kengaytiradi, badiiy-estetik kuchini oshiradi.

1. Real makon nomlarining majoziy talqini

Navoiy sheʼriyatida “Ka’ba”, “masjid”, “jannat”, “doʻzax” kabi joy nomlari koʻpincha ramziy maʼnoda ishlatiladi. Ular ishq, visol, hijron, tavba kabi holatlarning badiiy timsoli sifatida xizmat qiladi. Misol uchun, gʻazalda quyidagi bayt uchraydi:

*“Koʻngul bir Kaʼbadur, har kimki u yerda sajda qilsa,
Kibir bilan yoʻl mas, ishq ila aylasin safar”* (Navoiy, gʻazaldan).

Bu yerda “Ka’ba” real geografik joy emas, balki qalb timsoli, yaʼni ruhiy markaz sifatida ifodalangan. Sajda esa oddiy ibodat emas, balki ishq orqali boʻladigan ruhiy itoatni bildiradi²⁵.

2. Jannat va doʻzax – ruhiy holatlar sifatida

Navoiy ijodida “jannat” – ilohiy ishq bilan toʻlgan qalb holati, “doʻzax” esa vaslsizlik, dunyo bogʻliqligi yoki nafsiy hirslar bilan yoʻgʻrilgan qalb holati sifatida tushuniladi. Masalan:

*“Ayo Navoiy, jannat izlabma bu vayronada,
Koʻngulni pok aylagin, u boʻlsin jannati ruhi”* (Navoiy, ruboiy).

Bu misolda shoir jannatni moddiy emas, balki ruhiy holat sifatida talqin qilmoqda: qalbning poklanishi — jannatga erishishning manbai.

²⁴ Toʻxtaboyev, R. (2004). Navoiy tili – madaniy tafakkur koʻzgusi. Til va adabiyot taʼlimi, №1, 25–30.

²⁵ Quronov, D. (2010). Soʻzning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi. 87-bet.

3. Sirat, arsh, lauh – ruhiy sayrning bosqichlari

“Sirat” Navoiyda inson hayotining sinovli yo‘li, imtihonlar orqali o‘tadigan yo‘nalish sifatida ishlatiladi. “Arsh”, “lauh”, “qalam” kabi tushunchalar esa Allohning ilmi, hikmati va azaliy yozuvi bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha shoirning ilohiy ilhom haqidagi fikrlarini berishda xizmat qiladi:

“Qalamdin bitilmishdir ash‘orim lauh uzra,

Arshi a‘lodan yetar nola ichra ohim men” (Navoiy, Lison ut-Tayr).

Bu yerda lauh va qalam Allohning ilmiy manbai sifatida ishlatilgan bo‘lsa, arsh — ilohiy maqom, ilhomning manbai sifatida talqin qilinadi. Bu diniy makonlar orqali shoir o‘z she‘rini ilohiy kelib chiqishga mansub, ruhiy qudratga ega deb ko‘rsatmoqda²⁶.

4. Maqom, manzil, daraja – ruhiy yuksalish obrazlari

Tasavvufiy she‘riyatda bo‘lgani kabi, Navoiyda ham maqom, manzil, daraja so‘zlari inson qalbining ilohiy haqiqat sari bo‘lgan ruhiy yuksalish bosqichlarini ifodalaydi. Bu tushunchalar ruhiy sayrning har bir pog‘onasini ifodalovchi makon sifatida xizmat qiladi:

“Maqomdin maqomg‘a yetar erur har kim,

Tafakkur ila aylasa dil ichra sayri” (Navoiy, Nasoyim-ul-muhabbat).

Bu baytda maqom – Alloh sari yaqinlashish yo‘lidagi ruhiy bosqich sifatida ishlatilgan. Navoiy fikricha, bu bosqichlar tafakkur, ma‘naviy sayr orqali bosib o‘tiladi²⁷.

Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makon bildiruvchi birliklar, xususan jannat, do‘zax, Ka‘ba, maqom, arsh kabi so‘zlar ko‘p hollarda majoziy, ramziy va tasavvufiy ma‘noda ishlatiladi. Ular shoirning badiiy tilida ruhiy kechinmalar, komillikka intilish, ilohiy ilhom va haqiqatni anglash jarayonining semantik tayanchlari bo‘lib xizmat qiladi. Navoiy tili bu orqali muqaddas makonlar vositasida ruhiy olamlarni tasvirlaydi, ularni poetik obraz darajasiga olib chiqadi.

3.3. Diniy makon ifodalarining metaforik va allegorik qo‘llanilishi

Alisher Navoiy asarlarida diniy makon bildiruvchi birliklar ko‘p hollarda metaforik va allegorik vosita sifatida ishlatilgan. Ular poetik tasvirda muayyan g‘oya yoki holatni emotsional va falsafiy jihatdan chuqurlashtirish uchun xizmat qiladi. Shu bois bu turdagi lug‘aviy birliklarning badiiy matndagi semantik yuklamasi ko‘p qatlamlidir.

²⁶ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

²⁷ Nasr, S. H. (2006). Islamic Spirituality: Foundations. Routledge.

1. Diniy makonlar orqali qalb holatining metaforik ifodasi

Navoiyda “Ka’ba” ko‘pincha qalb, ichki poklik, ma’naviy markaz obrazida ishlatiladi. Bu orqali muqaddas joy ramzi qalbning ilohiy nur bilan to‘lishi, Allohga yaqinlashuv holatini anglatadi:

*“Ko‘ngul Ka’basin pok tut, ey do‘st,
Har harfi duoda Ka’baga bo‘lsin ruxsat”* (Navoiy, g‘azaldan).

Bu yerda “Ka’ba” – qalbning muqaddasligi, ibodatga sazovor holatining ramzi. Shu bilan birga, “duo” iborasi orqali insonning ichki makoni (qalbi) Alloh bilan muloqot joyi sifatida tasvirlangan.

2. Do‘zax va jannat – holat va jazoni bildiruvchi ramzlar

Do‘zax ko‘p hollarda metaforik jihatdan ishqning azobi, visolning yo‘qligi, dunyoviy hirs va nafs domiga tushgan ruhiy fojiani bildiradi. Jannat esa, aksincha, visol, ma’shuqa jamolining ruhi quvvatlantiruvchi manbai sifatida ishlatiladi:

*“O‘tdin yondum hijroning do‘zaxiday,
Jamoling jannat bo‘ldi jonimga panoh”* (Navoiy, g‘azaldan).

Ushbu baytda “do‘zax” va “jannat” diniy tushunchalar bo‘lishiga qaramay, shoir ularni ruhiy iztirob va ruhiy orom holatlarini ifodalovchi metafora sifatida qo‘llagan. Bu yerda ma’shuqa jamoli jannatga tenglashtirilgan, hijron esa do‘zax azobidek tasvirlangan²⁸.

3. Tasavvufiy maqomlar – allegorik yo‘l xaritasi sifatida

Tasavvufiy adabiyotda maqomlar – ruhiy yuksalish bosqichlari bo‘lsa, Navoiy bu bosqichlarni allegorik tarzda badiiylashtirgan. Masalan, “manzil”, “daraja”, “maqom”, “sahro” kabi iboralar salikning (ruhiy yo‘lovchining) ichki olamida bosib o‘tayotgan yo‘l xaritasini aks ettiradi:

*“Yuz ming sahro o‘tdim bir nigohing sari,
Har maqomda yondim, manzil bo‘lmadi g‘animat”* (Navoiy, g‘azaldan).

Bu baytda “sahro”, “maqom”, “manzil” tushunchalari odatiy geografik makon emas, balki ishq yo‘lida yo‘lovchining qalb holatlari, azoblari va intilishlari sifatida allegoriyaga aylangan. Har bir maqom – bu bir sinov, bir ruhiy sinish yoki yetilish bosqichi sifatida tasvirlanadi²⁹.

4. Arsh, kursi, lauh – ilohiy haqiqatning badiiy timsollari

²⁸ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

²⁹ Nasr, S. H. (2006). Islamic Spirituality: Foundations. Routledge.

Metaforik uslubda “arsh” – ilohiy oliylik va qudrat timsoli, “kursi” – Allohning ilmiy hukmronligi, “lauh” esa azaliy yozuv, inson taqdiri va soʻzning muqaddas manbaini bildiradi. Bu birliklar Navoiyda ilhom manbai, sheʼriyatning ilohiy ildizi sifatida ishlatiladi:

*“Men bir qalamdurmanki, lauhda yozar har harfimni,
Arsh to kursigacha yetar harfda ilhomim”* (Navoiy, Lison ut-Tayr).

Bu yerda lauh, qalam, arsh, kursi – barchasi allegorik maʼnoda, ilohiy ilhom, sheʼriyat qudrati va kalomning yuksakligiga ishora qiladi. Navoiy bu tarzda soʻzni ilohiy darajaga koʻtaradi³⁰.

Alisher Navoiy asarlarida diniy makon ifodalari poetik matn doirasida koʻp hollarda metafora va allegoriya sifatida ishlatiladi. Bu soʻzlar orqali u real makonlardan tashqari, ruhiy va maʼnaviy holatlarni, ilohiy haqiqatni anglash yoʻlini, ishqiyl iztirob va visolni, tavba va najotni estetik tasvir bilan beradi. Bu esa Navoiy badiiy tilining chuqur ramziy va falsafiy qatlamlarga ega ekanligini koʻrsatadi.

3.4. Diniy makonlar bilan bogʻliq iboralar va ularning semantik xususiyatlari

Alisher Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makonlar nafaqat yakka soʻzlar tarzida, balki barqaror iboralar, birikmalar va frazeologik shakllar orqali ham ifodalanadi. Bu iboralar oʻzbek tilining lingvomadaniy boyligida chuqur ildiz otgan boʻlib, ularning semantik yuklamasi poetik kontekstga qarab kengayadi, ramziy, tasavvufiy va emotsional maʼnolar bilan boyiydi.

1. “Kaʼbai maqsad”, “Qibla ruhi”, “Sajdagohi visol” kabi iboralar

Bu turdagi iboralar maqsad, yoʻnalish, ruhiy markaz gʻoyalarini ifodalovchi poetik shakllardir. Ular muhabbat, Allohga yaqinlik, maʼnaviy izlanish jarayonining estetik ifodasiga xizmat qiladi. Misol uchun:

*“Ey dil, Kaʼbai maqsading bir nazar boʻlsa bas,
Har tarafdand kelsa firoq, bu yoʻldur, sabr et”* (Navoiy, gʻazal).

“Kaʼbai maqsad” iborasi bu yerda maʼshuqaning jamolini koʻrish, haqiqatga yetishish istagini anglatadi. “Kaʼba” — yoʻnalishning muqaddas markazi sifatida ishlatilgan, u orqali inson qalbi harakatga keladi³¹.

2. “Darajati jannat”, “Darvoqei doʻzax”, “Mahshari savol” kabi iboralar

³⁰ Quronov, D. (2010). Soʻzning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi. 102-bet.

³¹ Quronov, D. (2010). Soʻzning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi. 104-bet.

Bu iboralar oxirat hayotiga oid diniy makonlarning axloqiy va emotsional bahosi sifatida qoʻllanadi. Navoiy bu iboralarni insonning dunyodagi xatti-harakatlari bilan bogʻlaydi:

“Zuhd ila topgan darajati jannat,

Nafs ila ochgan darvoqei doʻzax” (Navoiy, ruboiy).

Bu misolda “darajati jannat” — ruhiy poklik, taqvo orqali erishiladigan mukofot ramzi, “darvoqei doʻzax” esa hirs va nafs domiga tushgan insonning oqibatini bildiruvchi tahdidli iboradir.

3. *“Arshi gʻam”, “Kursiyi hijron”, “Lauhi sabr”, “Qalami taqdir” kabi iboralar*

Navoiyda Qurʼoni karimdagi diniy tushunchalarning poetik iboraga aylanishi koʻp uchraydi. Bunday iboralar metafizik va falsafiy gʻoyalarni badiiy ifodalashda ishlatiladi. Masalan:

“Qalami taqdir bitibdur hijron sahifasin,

Lauhi sabr uzra oʻqub yondim necha vaqt” (Navoiy, gʻazal).

Bu yerda “qalami taqdir”, “lauhi sabr” iboralari taqdir yozuvi, sinov, sabrning ilohiy zarurligini ifodalovchi badiiy birliklardir. Taqdir bitilgan, sabr kerak – bu poetik iboralar ruhiy yetilish, tavakkul gʻoyasini ochadi³².

4. *“Sirat koʻprigʻi”, “Mahshari maydon”, “Sajdagohi ishq” – holat ifodalovchi iboralar*

Bunday iboralar muayyan ruhiy va emotsional holatlarni ifodalaydi. Masalan, “sirat koʻprigʻi” iborasi ogʻir sinovlar, hal qiluvchi holatni bildiradi. U nafaqat oxiratga oid haqiqat, balki dunyodagi ahloqiy qarorlar metaforasi sifatida ham ishlatiladi:

“Ishq sirati ustida yurakda oʻt yondim,

Bir koʻz qaramasang, mahshari maydonim bu” (Navoiy, gʻazal).

Bu yerda sirat va mahshar oxirat manzarasi emas, balki ishqiy iztirobni aks ettiruvchi poetik obrazlardir. Ular orqali ruhiy sinov, sevgining jazosi va muhabbatning jazo sifatidagi kuchi ifodalanadi³³.

Navoiy asarlarida diniy makon ifodalariga oid iboralar chuqur semantik va poetik kuchga ega boʻlib, ular ramziy, tasavvufiy, metaforik va axloqiy-estetik maʼnolarni mujassamlashtiradi. Ularning poetik vazifasi, faqat maʼno berish emas, balki oʻquvchini maʼnaviy mushohadaga chorlash, ruhiy holatni ifodalash va

³² Nasr, S. H. (2006). Islamic Spirituality: Foundations. Routledge.

³³ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

tasavvufiy dunyoqarashni badiiy ifodalashdan iboratdir. Bu iboralar Navoiy tilining badiiy-estetik qudratini, diniy-madaniy bilim boyligini ko'rsatadi.

3.5. Uslubiy vosita sifatida diniy makon so'zlarining poetik vazifasi

Alisher Navoiy badiiy tilida diniy makon so'zlari nafaqat semantik mazmunni ko'taruvchi birlik sifatida, balki uslubiy vosita sifatida ham faol ishlatilgan. Bu turdagi so'zlar poetik nutqning emotsional, falsafiy, ramziy, tasavvufiy, hamda estetik qatlamlarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ular metafora, allegoriya, tashbeh, kinoya, tazod, istiora kabi badiiy vositalar bilan birgalikda ishlatilgan holda poetik matnning ko'lamini kengaytiradi.

1. Metaforik vosita sifatida ishlatilishi

Ko'plab diniy makon so'zlari (Ka'ba, jannat, do'zax, arsh, sirat va boshqalar) metafora sifatida ishlatiladi va ular bilan murakkab ichki ruhiy holatlar ifodalanadi. Masalan: "*Hijron do'zaxida yonib, ishq arshida uchdim,*

Jamoling jannatidek ro'baro' bo'lsa kerak." (Navoiy, g'azal)

Bu baytda do'zax – hijron azobini, arsh – ishqning yuksak maqomini, jannat – visol baxtini bildiruvchi uchlik metafora sifatida ishlatilgan. Bu uslubiy yechim Navoiy tilidagi badiiy chuqurlikni ko'rsatadi³⁴.

2. Tashbeh va istiora bilan uyg'unlashgan poetik vosita

Navoiy she'rlarida tashbeh (o'xshatish) va istiora (ko'chma ma'no) vositalari orqali diniy makonlar poetik obrazga aylantiriladi. Masalan:

"Ko'nglim Ka'basiga boqsam, sajdagohingdur" (Navoiy)

Bu yerda "Ko'nglim Ka'basi" degan istiora orqali qalb makoni muqaddas Ka'baga tenglashtirilgan. "Sajdagohing" iborasi esa ma'shuqaning go'zalligini ilohiy qiblaga tenglashtirib, emotsional ta'sirni kuchaytiradi.

3. Tazod va kontrast yaratishda vosita sifatida

Jannat – do'zax, arsh – zamin, Ka'ba – butxona kabi diniy makonlar o'rtasidagi ziddiyatlar orqali shoir kuchli tazod vositasini yaratadi. Bu tazodlar orqali ruhiy qarama-qarshiliklar, ichki kurashlar, tanlovlar aks ettiriladi:

"Bir nafasda arshg'a yetdim, bir nafasda do'zax ichra,

Bu nafas ishq nafasidur – na hayot, na mamot" (Navoiy)

Bu baytda arsh va do'zax kontrasti birgina nafasda kechadigan ruhiy tajribani ifodalaydi. Bu uslubiy vosita o'quvchining ruhiy ta'sirlanishini kuchaytiradi.

³⁴ Quronov, D. (2010). So'zning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi. 106-bet.

4. Tasavvufiy ma'noni beruvchi poetik kodlar

Maqom, daraja, manzil, sirat, mahshar, qabr, sahro kabi makonlar tasavvufiy yo'lining bosqichlari sifatida ishlatiladi. Ular uslubiy poetik kodga aylanib, matnning chuqur tasavvufiy qatlamini yaratadi:

*"Maqom-u manzil ichra har qadamda yonar jon,
Sirat ustida yurmak ishq egasig'a odat."* (Navoiy)

Bu yerda maqom, manzil, sirat so'zlari tasavvufiy semantik qamrovga ega poetik vositalar bo'lib, ular matnning g'oyaviy yuklamasini kengaytiradi³⁵.

5. Emotsional-falsafiy vazifasi

Diniy makon so'zlari shunchaki joy yoki manzilni bildiruvchi birlik emas, balki falsafiy tushunchalarni poetiklashtirishda xizmat qiladi. Masalan, arsh – ilohiy bilim, lauh – azaliy taqdir, qalam – ilohiy ijod timsoliga aylangan. Shu jihatdan bu so'zlar o'quvchida ruhiy mushohada uyg'otadi.

*"Har harfim bitilur lauhda taqdir bilan,
Arshdan tushgandek ul ilhom aro yugurdim men."* (Navoiy)

Bu yerda lauh, taqdir, arsh, ilhom kabi so'zlar falsafiy va uslubiy darajada o'zaro bog'lanib, poetik konsepsiyani yaratgan.

Diniy makon bildiruvchi so'zlar Navoiy she'riyatida uslubiy jihatdan ko'p funksiyali vosita sifatida xizmat qiladi. Ular matnning poetik strukturasini qurish, emotsional-falsafiy yuklamani oshirish, ramziy ifodani kuchaytirish va tasavvufiy tafakkurni estetik shaklda yetkazishda faol ishtirok etadi. Bunday yondashuv Navoiy tilining poetik qirralarini ochishda, uning lingvomadaniy dunyoqarashini talqin qilishda muhim manbadir.

XULOSA

Alisher Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makon bildiruvchi so'zlar va iboralar o'zbek tilining lingvomadaniy boyligi hamda badiiy-estetik imkoniyatlarining yuksak namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu so'zlar oddiy geografik yoki jismoniy joy nomlari bo'lishdan tashqari, tasavvufiy, falsafiy va ramziy ma'nolarga ega bo'lib, shoirning poetik tafakkurini keng miqyosda aks ettiradi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Diniy makon bildiruvchi birliklar semantik guruhlariga ajratilishi mumkin: ular orasida ibodat joylari (masjid, Ka'ba), oxirat makonlari (jannat, do'zax,

³⁵ Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.

sirat), ilohiy bilim manbalari (arsh, lauh, qalam) va ruhiy maqomlar (maqom, daraja, manzil) mavjud. Har biri muayyan diniy, tasavvufiy yoki axloqiy g'oyaning timsoli sifatida xizmat qiladi.

2. Bu birliklar Navoiy ijodida ramziy va metaforik vositalar sifatida qo'llanadi. Shoir ulardan ishq, hijron, visol, tavba, najot, sabr va taqdir kabi ruhiy va falsafiy tushunchalarni estetik ifodalashda foydalanadi.

3. Diniy makonlar nafaqat alohida so'z sifatida, balki barqaror iboralar va poetik konstruksiyalar tarkibida ham ishlatiladi ("Ka'bai maqsad", "sajdagohi ishq", "lauhi sabr" va boshqalar). Ular ko'pincha qalb holatini, Allohga yaqinlashish istagini yoki ruhiy yetuklik darajalarini ifodalashda muhim vazifa bajaradi.

4. Ushbu birliklarning uslubiy vazifasi ayniqsa kuchli: ular metafora, istiora, tazod, allegoriya kabi badiiy vositalar bilan uyg'unlashgan holda poetik matnga estetik chuqurlik, emotsional ta'sirchanlik va ma'naviy-falsafiy mazmun baxsh etadi.

5. Navoiy tilidagi diniy makon tushunchalari orqali islomiy dunyoqarash, tasavvufiy tafakkur, axloqiy ideallar va inson qalbidagi ilohiy iztiroblar badiiy aks ettiriladi. Bu jihatlar Alisher Navoiy ijodining madaniy-falsafiy asoslarini, milliy tafakkur va til madaniyatidagi yuksak badiiylilikni ko'rsatadi.

Umuman olganda, diniy tushunchadagi makon ifodalarning lingvomadaniy va badiiy tahlili Navoiy asarlarini yanada chuqurroq anglash, o'zbek tilining poetik resurslarini ochib berish hamda diniy-estetik merosni ilmiy asosda sharhlashga xizmat qiladi. Bu mavzuni yanada kengaytirish, ayniqsa zamonaviy lingvopoetik tadqiqotlar asosida turli maqomlardagi makon birliklarini komparativ tahlil qilish istiqbollari mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Eliade, M. (1957). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt, Brace & World.
2. Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.
3. Jakobson, R. (1985). *Selected Writings*. Mouton.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
5. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press.
6. Qur'oni Karim. (Tarjimasi va tafsiri bilan). Toshkent: Hilol-Nashr, 2013.
7. Ibn Kasir, I. (1994). *Tafsir al-Qur'an al-Azim*. Beirut: Dar al-Fikr.
8. Nasr, S. H. (2006). *Islamic Spirituality: Foundations*. Routledge.

9. Izutsu, T. (2002). God and Man in the Qur'an: Semantics of the Qur'anic Weltanschauung. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust.
10. Erkinov, A. (2012). Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan.
11. Mahmudov, N. (2013). Fan tili va til fani. O'zbek tili va adabiyoti, №5, 12–20.
12. Quronov, D. (2010). So'zning sehrli qudrati: Navoiy tilining semantik imkoniyatlari. – Toshkent: Yozuvchi.
13. To'xtaboyev, R. (2004). Navoiy tili – madaniy tafakkur ko'zgusi. Til va adabiyot ta'limi, №1, 25–30.
14. Alisher Navoiy. G'azallar devoni, Lison ut-Tayr, Nasoyim-ul-muhabbat – tanlangan matnlar.